

İnsan Hakları Söylemine Aydınlanmanın Etkileri

Ahmet Mercan, 11.06.2025

Üç yaklaşımla tebarüz eden insan hakları algısı, teoride insanın önemine doğal haklar vurgusuyla anılırken 17. Yüzyıldan itibaren, insan fitratının ihtiyaçlarına ve eğilimlerine uygun tarafla işlevsellik kazanır oldu. Modern döneme ulaşınca kadar insan hakları serüveni Avrupa tarihi içinde çeşitli kırılmalara uğradı.

Roma döneminde doğal hukukun Hristiyan teoloji ile kazandığı güç, devleti meşrulaştırma açısından kullanılan önemli argümana dönüştü. Stoacıların söyleminin takipçisi olan Çicero, doğa yasasının tanrı tarafından onay gördüğünü, bu görüşe uymayanların itaatsizlik içinde olacaklarını belirtmesi, Tanrı Devleti vurgusunun anlaşılmasında açıklayıcı olmuştur.

Hristiyanlığın Roma'yı mı yoksa Roma'nın mı Hristiyanlığı dönüştürdüğü sorusunun, ikinci şıkta ağırlık kazandığı, yaşanan sosyoloji üzerinden de anlaşılabilir durum olarak karşımıza çıkar. İlk günah yükü olan insan doğası ve yeryüzü devleti kötülüğün simgesi haline gelirken, doğal hâl ve tanrı devleti iyiliğin, kurtuluşun imkânı olacaktır. Hristiyan Orta Çağ'ının güç temerküzünü ortaya koyan dinamik, kiliseyi devleti yöneten güç haline getirerek, bilgiyi, mülki tekelinde tutma ayrıcalığıyla, dini yorumlamayı yasakladı. İncil'i okumak ve yorumlamak kilisenin imtiyazına verilerek, ortaya konan görüşlerin aksine her yorum cezaya müstahak kılındı.

Orta Çağ Katolik mezhebi, çileci anlayışla halkın dünyada çektiği acı oranında ahirette ödül kazanacağı inancıyla devamlılığını sağlarken, kilise maddi ve manevi açıdan derebeyleri ile iktidarı paylaşan büyük bir güce dönüştü.

Orta Çağ'ı anlamadan Aydınlanma'yı tanımlamaya kalkmak, yetersizlikle sonuçlanacaktır, çünkü Aydınlanma, Orta Çağ'a karşı köklü bir reaksiyon olarak ortaya çıkmıştır. Rönesans hareketleri içinde burjuva sınıfı, insan haklarını kendi mücadelesinin miğferi yaparak reform hareketleri üzerinden aydınlanmaya ulaştı.

Sosyal piramidin ters-yüz edildiği iki dönemi birlikte düşünerek anlama ve insan haklarının işlevi açısından değerlendirmek daha isabetli olacaktır. Kilisenin katı otoritesiyle mahrumiyet ideolojisine dönüşen Hristiyanlığın Katolik uygulaması, soru işaretine dahi tahammül edemez durumdaydı. Haçlı savaşları sırasında yaşanan

karşılaşmalarda Müslümanların dinleriyle barışık yaşadıklarını görmeleri, Endülüs'teki özgüven, Sicilya üzerinden izlenen gelişme, sessiz sorgulamaya itici güç olurken, Kristof Kolomb'un Yeni Dünya'yı keşfiyle hareketlenen ilginin, Kopernik'in güneş merkezli evren anlayışını öne sürmesiyle kilisenin yer merkezli tasavvurunun yıkılması büyük şüpheyi kapı açmış oldu.

Luther'in İncil'i herkesin anlayacağını söylemesi ve dönemin matbaanın icadına denk düşerek görüşlerin yazılı olarak büyük kitlelere yayılması, kilisenin otoritesinin sarsılmasıyla, anlamaya, düşünmeye, görüş beyan etmeye duran suskunluğun arayışı başlamış oldu.

Şüphesiz yeni ortam bir anda her şeyin doğru anlaşılmasını sağlamıyordu. Özellikle geçmişe reaksiyon olarak baş gösteren gelişmeyi yeni hataların beklemesi kaçınılmaz olacaktı.

Orta Çağ büyük bir suskunluk, negatif yükleme olarak ele alındığında, aynı sosyal enerjinin yeni ontolojik yapılanmasıyla değişik sapmalarla tezahür edeceğinin habercisi gibiydi.

Floransa merkezli başlayan Rönesans hareketleri sanattan, düşünceye, yasaklı dönemlerin açığını kapatırcasına teoriden pratiğe yansırken bütün Avrupa'yı tesiri altına aldı.

Kilisenin etki alanının daraltılma sürecine girmesi ve herkesin İncil'den hüküm çıkarması, Protestan mezhebinin oluşmasına zemin hazırladı. Katolik çileciliğin ahiret adına dünyayı iptal ederken, Protestan mezhebi dünya adına ahreti önemsizleştiriyordu. Tanrı'nın kendi nimetleriyle insanın mutlu olmasını, güler yüzlü ve cenneti dünyada kurmasını öneren yeni mezhep, geçmişten tam bir kopuşun ifadesiydi. Katoliklik ahiret mezhebi olurken düşülen yanlışta, kilisenin ve dolayısıyla din sınıfının etkisine hizmet ediyordu. Protestanlık, açığa çıkan sosyal enerjiden dünyevileşmesine öncülükleyici yeni orta sınıf burjuvazinin taleplerine imkân hazırlamış oluyordu.

Geçmişin her şeyi yasaklayan algısına reaksiyon olarak ortaya çıkan; "her şey mübah" anlayışı, yeni bir ontolojik tasavvuru kaçınılmaz kılıyordu. Manastır hayatıyla bir anlamda deney ve gözlemdaki tecrübenin sosyal hayata taşınması, tanrı, insan ve varlık tasavvurlarını temelden değiştiriyordu.

Akıl tanrının, bilim dinin yerine ikame edilirken, parça ile bütün arasındaki ilişki parçalanmaya tabi tutuluyordu. Bilimin onayı olmadan bir şeyin doğru olamayacağı kabulü ile ortaya çıkan aydın sınıfı, kilisenin rahiplerinin yerini almış oluyordu.

Batı'da yüzyıllara yayılan bu büyük sarsıntı, Avrupa'nın kendi öyküsü içinde değer görmesi gerekirken, içine düşülen yanlışlıkla bütün medeniyetlere teşmil edildi ve dolayısıyla dinlerin

düşünce öncesi karanlık dönemlere ait, insanın kendi korkularının üstesinden gelmek için icat ettiği olgulardan neşet ettiği kanaatine varıldı.

Burjuva ve aydın sınıfının insan haklarını teorik olarak doğal haklar algısından alarak, sürece paralel olarak sekülerleştirme çabası, kesintisiz sürdü. Burjuvazinin önünü açma işlevi insan hakları ve aydın desteğiyle mümkün hâle geliyordu. On yedinci yüzyılda bunun göstergesi olarak, devletin gücünü paylaşma adına yapılan çok sayıda sözleşmeden bahsetmek mümkün. Öte yandan Merkantalist dönemde kendi çıkarını devletin çıkarı olarak telakki eden burjuvazi devleti altyapı hizmetleri açısından verimli olarak kullanırken, piyasanın elinde olmasından kaynaklanan avantajını, ileriye taşımadan imtina etmedi.

Tüm hareketlenmelerinde burjuva, insan haklarının önünü açacak mevzuatlara cevaz verecek esnekliği göstermesi için aydın iş birliğiyle otoriteyi paylaştı.

On sekizinci yüzyılın sonlarına doğru hızlanan teknolojik gelişme; özellikle de motorun bulunması üretim-tüketim ilişkilerini kökten sarstığı gibi, gemicilik ve dolayısıyla ticaret açısından yeni atılımları beraberinde getirdi. Teknoloji ile Batı, emperyalist iştahını Asya ve Afrika üzerinde acımasızca sürdürme imkânı elde etmiş oldu.

Batı'nın serüveni içinde Sokrates'le başlayan Platon ve Aristo'nun klasik felsefesi, Stoacılar ve Epikürcülüğün doğal hukuk öğretisi, Roma döneminde Çiçero, Augustinus ve Aquinolu Thomas çizgisinde devam eden Hristiyan merkezli doğal hukuk anlayışı, Aydınlanma düşünürlerinin sekülerleştirme çabasıyla, siyasal iktidarı ve pozitif hukukun meşrulaştırıcı işlevini derinleştirdi.

Not: Bu yazı Ahmet Mercan'ın “Adalet Arayışında İnsan Hakları” eserinden alıntılanmıştır.